

Hab 2,4 v Novém zákoně

Ladislav Tichý

Nový zákon není možné správně chápat bez znalosti Starého zákona, protože velká část novozákonních formulací se opírá o starozákonné texty. Jsou to nejenom věčné slovní narážky, ale také citace. Ovšem ne všechny citace přesně kopírují starozákonní text a reprodukují jeho znění. Existují také rozdíly dané tím, že Nový zákon se opírá většinou o Septuagintu, tzn. o předkřesťanský překlad Starého zákona do řečtiny. A Septuaginta (= LXX) také vykazuje na mnohým místech menší či větší rozdíly oproti hebrejskému, tj. tzv. masoretskému textu Starého zákona. Jako příklad věrné citace Starého zákona můžeme uvést Mk 12,10n. a Mt 21,42, kde se cituje Žl 118,22n. (na paralelním místě Lk 20,17 pouze Žl 118,22) obsahující výrok o kameni: „Kámen, který stavitelé zavrhl, stal se kvádrem nárožním. Učinil to Pán a je to podivuhodné v našich očích.“¹ Všichni synoptikové mají text, který je totožný se zněním, které se nachází v rukopisech Septuaginty.² To znamená, že evangelia se zde opírají o řecký překlad Starého zákona. Ale překlad Žl 118,22n. v LXX se dá považovat také za vcelku věrné přetlumočení hebrejského textu, jak je dochován v masoretské tradici.³ Příkladem pouhých, ale dost jasných narážek na texty Starého zákona může být kniha Janova Zjevení, v níž se vypočítává až několik set míst, která odrážejí určité texty ze Starého zákona, ale o žádném z nich nelze říci, že by se jednalo o naprosto jasný citát.⁴ Naopak příkladem citátu, který však není přesně podle masoretského textu, ani podle Septuaginty, jež se ovšem také liší od hebrejského originálu, může být Hab 2,4. Věta z tohoto verše je v Novém zákoně citována tímto způsobem třikrát. Dvakrát apoštolem Pavlem (Řím 1,17 a Gal 3,11), a to v obou případech stejně, a jednou v listu Židům (10,38), trochu odlišně než ve zmíněných Pavlových listech. Protože tato citace má nemalý teologický význam, je důležité užití Hab 2,4 v Novém zákoně blíže sledovat. Nejprve se podíváme na text Hab 2,4 v hebrejském originálu, včetně jeho významu v kontextu. Potom si všimneme podoby tohoto textu, jakou má v předkřesťanském překladu do řečtiny, tj. v LXX.

¹ Všechny biblické překlady – není-li výslovně uvedeno jinak – pocházejí od autora.

² *liqon on apedokimasan oi okodoumoutej(outoj egenqh ej kefalhn gwniaj\ para kuriou egeneto auth kai estin qaumasth en ofqalmoij hmwn.* Lk 20,17 má ovšem jen první větu.

³ Srov. Bognerův (= liturgický) překlad Žl 118,22n.: „Kámen, který stavitelé zavrhl, stal se kvádrem nárožním. Hospodinovým řízením se tak stalo, je to podivuhodné v našich očích.“ ČEP má: „Kámen, jež zavrhl stavitelé, stal se kamenem úhelným. Stalo se tak skrze Hospodina, tento div se udál před našimi zraky.“ Hebr. *hnp var* je stejně nejednoznačné jako řecké *kefalh gwniaj* ohledně určení toho, zda se jednalo o kámen závěrový nebo rohový v základu stavby (srov. H.-J. KRAUS, *Psalmen*, 4. vyd., Neukirchen-Vluyn: Neukirchner, 1972, s. 808, a např. J. ERNST, *Das Evangelium nach Markus*, Regensburg: Pustet, 1981, s. 343).

⁴ V praxi se však setkáváme s různým přístupem. Tak např. vydání řeckého textu Nestle-Aland (27. vyd. 1993) má ve Zj vyznačeny kurzívou části textu, které odpovídají místům Starého zákona, zatímco vydání *The Greek New Testament* (4. vyd. 1993) ve Zj žádné odlišení textu tučným tiskem (jak je tomu u ostatních knih Nového zákona) nemá.

Pak budeme zkoumat citaci a teologické využití tohoto textu apoštolem Pavlem a autorem listu Židům, a než bude možné zhodnotit využití Hab 2,4 v Novém zákoně, všimneme si chápání Hab 2,4 v Kumránu.

1. HAB 2,4 V MASORETSKÉM TEXTU

Poměrně krátká starozákonní kniha proroka Habakuka (je rozdělena na tři kapitoly), jejíž poselství pochází asi z konce 7. nebo ze začátku 6. století př. Kr., obsahuje v první části dvě prorokovy stížnosti adresované Bohu (1,2–4 a 1,12–17), po nichž vždy následuje Boží odpověď (1,5–11 a 2,1–5). V rámci druhé Boží odpovědi se nachází verš 2,4, který v masoretském textu zní:

.hyxy AtnWmaB qyDcw AB Avpn hrvy-al hlp[hWh

První slovesný tvar po citoslovečné částici hWh (hle!) působí určité potíže při překladu. Jedná se nepochybně o pual perfekta 3. os. sg. feminina od slovesa lp[. Některé slovníky však rozlišují dvě slovesa s tímto kořenem: jednak „otěci“ a jednak „být nevšímavý, nepozorný“.⁵ Nebo se také počítá s jedním slovesem a pro jeho pual se uvádí význam „být nafoukaný, opovážlivý“.⁶ Určitá potíž je rovněž v tom, že u tohoto slovesného tvaru (feminina) není podmět. Dá se však doplnit substantivum VPll (také femininum), které je podmětem v další větě, a překládat „Hle, jeho duše je nafoukaná, není v něm upřímná...“ To mnohé neuspokojuje, protože tato formulace nevytváří paralelismus s poslední částí verše. Třetí vydání hebrejského a aramejského slovníku od L. Koehlera a W. Baumgartnera⁷ vychází také z jednoho slovesa, ale navrhuje dvě řešení: buď přijmout korekturu (jak je také navržena v kritickém aparátu v *Biblia Hebraica Stuttgartensia*) a vidět zde participium maskulina s významem „the impudent man“ (nestoudný, drzý člověk, opovážlivec), nebo uplatnit konjekturnu a počítat se slovesem @I[„to become weak, dwindle away“ (slábnout, zmenšovat se). Zdá se, že tyto dvě uvedené možnosti se odrážejí v obou moderních českých překladech. ČEP má: „Pozor na opovážlivce;“ a Bognerův:⁸ „Hle, zahynul ten, ...“ Rozhodně negativní hodnocení toho, o kom se zde hovoří, je vidět v druhé větě, která nepředstavuje z hlediska překladu žádné větší problémy: „Jeho duše v něm není přímá“ (ČEP: „není v něm duše přímá“, Bogner: „kdo nebyl upřímný v duši“).⁹ Na rozdíl¹⁰ od tohoto zlého člověka¹¹ je v poslední větě 4. verše

⁵ Tak např. F. BROWN, S. R. DRIVER a C. A. BRIGGS, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford: Clarendon Press, 1907 (= BDB), s. 779.

⁶ Tak např. G. FOHRER aj., *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Berlin a New York: de Gruyter, 1971 (= FOHRER), s. 209: „aufgeblasen, vermessen sein“.

⁷ L. KOEHLER, W. BAUMGARTNER a J. J. STAMM, *The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament*, přel. a vyd. J. E. J. Richardson, Leiden: Brill, 2001 (= HALOT), s.v. „lp[“.

⁸ Viz *Knihy prorocké IV: Malí proroci*, z hebr. přel. V. BOGNER, Praha: Česká katolická charita, 1985, s. 141.

⁹ H. R. CERESKO, „Habakkuk,“ in *The New Jerome Biblical Commentary*, vyd. R. E. Brown aj., London: G. Chapman, 1991, s. 261–264, zde 262n., počítá zde u VPll v první řadě s významem „hrdlo“, až potom „duše“.

¹⁰ Spojka W , která připojuje tuto poslední větu verše, má zřejmě význam odporovací.

¹¹ Kritika je asi zaměřena na Babyloňany (= Chaldejce). Srov. např. A. DEISLER, *Zwölf Propheten II: Obadja, Jona, Micha, Nahum, Habakuk*, Würzburg: Echter, 1984, s. 226, a jeho výklad v. 5, nebo CERESKO, „Habakkuk,“ s. 262.

vyzdvížen příklad toho, kdo je na správné cestě, zaujímá správný postoj a řídí se Božími přikázáními:¹² „Spravedlivý však bude žít pro svou věrnost.“ Překlad také zde nemusí působit větší obtíže. Důležité je předposlední slovo אֱתֵנָּהּ. Předložka בִּתְדֵיכָה zřejmě vyjadřuje nástrojovou příčinu.¹³ Substantivum אֱתֵנָּהּ některé překlady, především anglické, ale i jiné,¹⁴ tlumočí jako „víra“. I když toto podstatné jméno zahrnuje určitě i tuto konotaci,¹⁵ zdá se, že je to pod vlivem novozákonního významu a užití tohoto místa. Kontextu Hab 2,4 rozhodně nejlépe odpovídá „věrnost“. Tak překládají také české překlady. ČEP má: „Spravedlivý bude žít pro svou věrnost“ a Bogner: „Spravedlivý však bude žít pro svou věrnost.“ Z hlediska kontextu knihy proroka Habakuka se jedná v tomto verši o povzbuzení k vytrvalosti a věrnosti vůči Hospodinu. Tento postoj je předpokladem pro záchranu a pro uchování daru života. Tento život není blíže specifikován.¹⁶ Stěží lze zde najít eschatologický význam. Ale tento text je jistě otevřený pro hlubší význam z hlediska kanonického přístupu.

2. HAB 2,4 V SEPTUAGINTĚ

V nejstarším řeckém překladu Starého zákona, jak je dochován ve velkých kodexech ze 4. století, text Hab 2,4 zní: εαν ὑποστηλται οὐκ εὐδοκει ἡ ψυχὴ μου ἐν αὐτῷ οὐδὲ δικαιοῦν ἐκ πίστεως μου ζήσεται. To lze pokud možno doslovně přeložit takto: „Když se stáhne, nemá v něm má duše zalíbení; spravedlivý však bude žít z mé věrnosti.“ Vidíme zde nepřehlédnutelný rozdíl oproti masoretskému textu, který se dotýká nejvíce první části verše. To je jistě dáno také nejasností a obtížností hebrejského textu. Podmínkovou větou¹⁷ LXX vlastně hned od začátku verše zdůrazňuje protiklad dvou postojů: na jedné straně je to netrpělivost a nedůvěra vůči Hospodinu a na druhé straně postoj vytrvalosti a věrnosti vůči Bohu, kterým

¹² K významu אֱתֵנָּה na tomto místě srov.: E. JENNI a C. WESTERMANN, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, II, München: Ch. Kaiser, 1984, sl. 526n.

¹³ Srov. P. JOÜON, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Roma: PIB, 1996 (1. vyd. 1923), § 133c, s. 404.

¹⁴ Např. *New International Version* (z r. 1984), *New American Bible* (1986), *New Revised Standard Version* (1989), *New Living Translation* (1996), ale také např. Lutherův (i v revizi z r. 1984). Srov. rovněž Vulgátu i Neovulgátu: „iustus autem in fide sua vivet“.

¹⁵ V moderní hebrejštině se užívá tohoto substantiva převážně ve významu „víra“. Srov. J. LAAVY, *Langenscheidts Handwörterbuch hebräisch-deutsch*, Berlin etc.: Langenscheidt, 1975, s. 45 („Glaube[n]“); F. WERNER, *Modernhebräischer Mindestwortschatz*, 2. vyd., München: Hueber, 1989, s. 20 („Glaube“); *Ben-Yehuda's Pocket English-Hebrew/Hebrew-English Dictionary*, vyd. E. BEN-YEHUDA a D. WEINSTEIN, New York etc.: Pocket Books, 1961, Hebrew-English, s. 12 („faith, believe, trust, creed, confidence“). Stojí ovšem za povšimnutí, že pro biblickou hebrejštinu ani BDB, ani HALOT, ani FOHRER ekvivalent „víra“ neuvádějí.

¹⁶ Srov. také např. Am 5,4.14. V kontextu knihy Hab se myslí asi především na záchranu před Babyloňany (Chaldejci).

¹⁷ LXX patrně chápala אֱתֵנָּה v hebr. textu jako spojku podmínkovou. JOÜON, *Grammaire*, § 167 l = s. 516 a pozn. 1, se sice vyslovil (na rozdíl od אֱתֵנָּה) proti funkci אֱתֵנָּה jako podmínkové spojky. Ale novější příručky vidí věc poněkud jinak. Např. R. MEYER, *Hebräische Grammatik*, Berlin; New York: de Gruyter, 1992, s. [455] (= III, s. 113), zdůrazňuje, že u אֱתֵנָּה, אֱתֵנָּה i אֱתֵנָּה se jedná v prvé řadě „o deiktické částice, které jako takové nevyjadřují podmínku, nýbrž pouze... chtějí vyzvednout podmínkovou větu, aniž vypovídají něco o její podstatě.“ Srov. také HALOT, s.v. „אֱתֵנָּה“ 10.

se vyznačuje „spravedlivý“. Rozdíl v druhé části verše oproti masoretskému textu není příliš velký, ale rozhodně je třeba si ho také všimnout. Substantivum *pistij*, které je překladem podstatného jména *hn̄lma* v originálu, má u sebe zájmeno osobní první osoby singuláru s významem přivlastňovacím. Tedy místo „své věrnosti“ (*Atn̄lma* – v hebr. textu jde o přivlastnění podmětu, tj. „spravedlivému“), je zde „moje věrnost“. To je dvojznačné. Věrnost spravedlivého je označena jako věrnost, která patří Bohu, tedy má u něho svůj původ a pochází od něho, nebo genitiv *mou* se může chápat také jako předmětový, tj. jde o věrnost vůči Bohu. Z věcného hlediska ovšem není rozdíl příliš velký. Zájmeno *mou* zde vlastně slouží k většímu zdůraznění myšlenky vztahu vůči Hospodinu, která je však už obsažena v hebrejském originálu. Každopádně tam vyplývá z kontextu. Jak ovšem vypadal text LXX v tomto ohledu např. v 1. století po Kr., si nemůžeme být úplně jisti, protože zájmeno *mou* vykazuje určitou variabilitu i v dochovaných kodexech.¹⁸

Pokud jde o předložku *ek*, která je překladem hebr. *B*, může mít stejně jako její hebrejská partnerka také význam kauzální, tj. spojení by se dalo chápat jako „kvůli mé věrnosti“ = protože já, Bůh, jsem věrný. Tato předložka je však mnohem více otevřena pro další chápání. Při nenuceném čtení řeckého textu se nejspíše nabízí význam zdroje, původu života, tzn. „spravedlivý“ bude mít zdroj života ve věrnosti, která pochází od Boha nebo (spíše: a současně) má Boha jako svůj předmět. Proto doslovný překlad LXX musí asi být „z věrnosti“. Tato myšlenka se dá vystopovat v hebr. textu až odvozeně. Podle kontextu Hab 2,4 je také pochopitelné, že *pistij* je na místě překládat jako „věrnost“, i když předmětné chápání *mou* úplně nevylučuje chápání „z víry ve mne“.¹⁹

Souhrnně lze říci, že překlad Hab 2,4 v Septuagintě představuje určitou interpretaci, která se patrně snaží hebrejský text zpřehlednit a v první části verše říká něco jiného než hebrejský text. Pokud však jde o podstatu výpovědi, nedá se asi říci, že by byla v neslučitelném rozporu s hebrejským originálem.

3. HAB 2,4 U APOŠTOLA PAVLA

Apoštol Pavel cituje ve svých dvou významných listech závěrečnou větu z Hab 2,4. Je to v Řím 1,17 a Gal 3,11. V obou případech jeho citace zní: *o dikaiōj ek pistewj zhsetai* (nepočítáme-li částici *de*, která je v Řím 1,17 mezi členem a zpodstatnělým adjektivem). Tato citace je odlišná jak od masoretského textu, tak od LXX. Všimněme si užití tohoto starozákonního místa v kontextu obou listů, a to v chronologickém pořadí jejich napsání. O něco starší je rozhodně list Galaťanům.

a) Gal 3,11 se nachází v rámci Pavlovy argumentace pro jedinou cestu, která vede k ospravedlnění před Bohem, a tou je cesta víry. V Gal 3,6–16 Pavel uvádí po poukazu na duchovní zkušenost Galaťanů (3,1–5) jako další argument několik míst ze Starého zákona, která podle něho svědčí o tom, že člověk nemůže dojít

¹⁸ Např. kodex A (Alexandrinus, z 5. stol.) a kodex C (Efréma Syrského, také 5. století) mají *mou* před *ek pistewj*. Korigovaný kodex W (Freer, původně ze 3. stol.) toto zájmeno nemá; to je asi přizpůsobení Pavlovým listům.

¹⁹ Angl. Brentonův překlad LXX (z r. 1851) má „the just shall live by my faith“.

k ospravedlnění před Bohem pomocí skutků zákona, nýbrž jen vírou v Ježíše Krista. Po důležitém místě o Abrahámově víře v Gn 15,6 a o příslibu Božího požehnání pro Abraháma a jeho potomstvo v Gn 12,3 (ve spojení s Gn 18,18) ve v. 8 a připomínce kletby pro ty, kdo neplní zákon z Dt 27,26 (v. 10), uvádí ve v. 11 právě Hab 2,4. Je jasné, že dikaioj je pro Pavla v souvislosti listu ospravedlněný před Bohem, tj. ten, koho Bůh přijímá a kdo má podíl na spáse a představuje „nové stvoření“ (srov. 2 Kor 5,17).²⁰ Futurum zhsetai má pro Pavla nepochybně eschatologický význam.²¹ Při své citaci se Pavel opírá zřejmě o LXX. Vynechává však zájmeno mou (možnost, že by existoval text LXX bez jakéhokoliv zájmena, je velmi malá, ale Pavel asi citoval z paměti a možná si byl vědom různého postavení zájmena v tradici textu – srov. kodexy B a A). Pistij znamená pro něho víru, a to víru v Ježíše Krista (srov. Gal 2,16).²² Proto jeho citát musíme přeložit: „Spravedlivý bude žít z víry.“²³

Do jaké míry se Pavel vzdálil od smyslu textu v knize proroka Habakuka? Jistě se dá říci, že „Pavel prostě nepřekrucuje text, když chápe *‘e mūnāh* jako *‘víru’*“.²⁴ Ale nelze nevidět rozdíl, který spočívá v tom, že Pavel zde chápe pistij „ve svém vlastním výrazném smyslu křesťanské víry“.²⁵ Samotný text Hab 2,4 také jistě nedokazuje, že ospravedlnění před Bohem lze dosáhnout *pouze* na základě víry, jak je o tom přesvědčen Pavel. Pro apoštola Pavla byl však Hab 2,4 jasným potvrzením,

²⁰ K novozákonnímu pojmu „spravedlivý“ srov. C. SPIQ, *Lexique théologique du Nouveau Testament*, Fribourg: Éditions Universitaires, 1991, s. 328–334; G. SCHNEIDER, „dikaioj“, in *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, vyd. H. Balz a G. Schneider, Stuttgart: Kohlhammer, sv. I, 1980, sl. 781–784; J. A. FITZMYER, „Pauline Theology“, in *New Jerome Biblical Commentary*, s. 1382–1416, hl. 1397n.

²¹ Ten je dán ovšem např. také už v Pavlově přítomném prohlášení v Gal 2,20a: *zh de en emoi Cristoj*.

²² Spojení pistij (Ilhsou) Cristou, s nímž se setkáváme v Gal 2,16 a na několika dalších místech v Pavlových listech (Gal 3,22; Řím 3,22.26; Flp 3,9; srov. Ef 3,12), je mezi badateli sporné. Někteří chápou genitiv jako podmětový a vidí zde „věrnost“ nebo i „víru“ Ježíše Krista, která vede k ospravedlnění člověka. Takové chápání tohoto genitivu může být lákavé, ale především kontext Gal 2,16 hovoří dost jasně pro genitiv předmětový, tj. pro víru „v Ježíše Krista“. Např. J. D. G. DUNN, *A Commentary on the Epistle to the Galatians*, London: A & C Black, 1993, s. 138n., uvádí pro obvyklé chápání, tj. pro víru v Ježíše Krista, tyto více či méně přesvědčivé důvody: 1. náboženský pojem víry; 2. nikde nečteme u Pavla, že Kristus „věřil“; 3. Pavel se opírá hlavně o Gn 15,6, kde se hovoří o Abrahámově víře; 4. tento obrat se nejpřirozeněji chápe jako alternativní lidská odpověď „na Boží iniciativu milostí“. Nechybějí ani zprostředkující pokusy. Ale ani ty nemohou uspokojit. Tak např. A. VANHOYE, „Pistij Cristou: fede in Cristo o affidabilità di Cristo?“ *Biblica* 80, 1999, s. 1–21, hlavně 19n., se pokusil vidět u pistij v tomto spojení dva korelativní významy: „affidabilità“ (= spolehlivost), kterou má Kristus, a víru, kterou má člověk. V řeckém výrazu pistij je nepochybně obsažena konotace „spolehlivost“. Ale že by Pavel myslel speciálně na tento význam, je velmi nepravděpodobné už proto, že speciální výrazy pro „spolehlivost“ mají moderní jazyky až od novověku. Italské substantivum „affidabilità“ je doloženo až od r. 1961! (Srov. F. SABATINI – F. COLETTI, *DISC Dizionario Italiano Sabatini-Coletti*, Firenze: Giunti, 1997, s. 57). J. A. FITZMYER, *Romans: A New Translation with Commentary*, Anchor Bible 33, New York etc.: Doubleday, 1993, s. 346, označuje chápání genitivu v obojím smyslu, tj. jako předmět i jako základ víry, za „idylické snění, které odhaluje pouze vykladačovy rozpaky“.

²³ Teoreticky existuje dvojí možnost chápání: „z víry“ lze spojit nejen s přísudkem, ale také s podmětem. Toto druhé chápání zastával např.: A. SCHWEIZER, *Die Mystik des Apostels Paulus*, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1981 (= 1930), s. 204. V tomto smyslu možná také český překlad *Nová smlouva* („spravedlivý z víry bude živ“). Ale toto chápání je gramaticky i z hlediska kontextu nevhodné, i když nicméně odpovídá Pavlově teologii.

²⁴ A. DEISLER, *Zwölf Propheten II*, s. 226.

²⁵ J. A. FITZMYER, „Galatians“, in *New Jerome Biblical Commentary*, s. 780–790, zde 786.

že ospravedlnění lze dosáhnout jen vírou, jak je poznat z formulace uvozující citát z Habakuka: *oti de en nomw oudeij dikaoutai para tw qew dhlon* (oti (= že nikdo není před Bohem ospravedlňován zákonem, je jasné, protože²⁶...), i když vlastní citát není uveden formulí (např. *gegraptai*, jako v předcházejícím verši), která by signalizovala, že se jedná o výrok Písma. Pavel se zde opírá (na rozdíl od ostatních citátů v tomto oddílu) o text, který není v Pentateuchu. Ale nicméně s velkou pravděpodobností to byl důležitý text nejen pro něho, ale asi i v židovstvu novozákonní doby (srov. Kumrán níže²⁷). Pro Pavla byla však asi důležitá také formulace *ek pistewj* (srov. Gal 2,16 atd., v Gal celkem 9krát, v Řím 12krát), které Pavel užíval, aby ukázal na zdroj ospravedlnění a na cestu k němu. Předložku *ek* tedy zde nechápal v prvé řadě v kauzálním významu. V tom smyslu se Hab 2,4 nabízel i proto, že je to jediné spojení *ek pistewj* v Septuagintě. Pavel však asi také cítil, že citát z Hab 2,4 nemusí být pro všechny zcela přesvědčivý, a proto připojuje další citace ze Starého zákona a pokračuje v argumentaci jinými pohledy.²⁸

b) Hlavní teologické téma listu Římanům, totiž otázka ospravedlnění na základě víry, je prakticky totožné s tím, čím se zabýval list Galaťanům. Proto nepřekvapuje, že i v listu Římanům se objevuje citát z Hab 2,4. V nejdůležitějším listu apoštola Pavla se však s ním nesetkáváme až někde uprostřed teologické argumentace, nýbrž už 1,17, tj. v poslední větě úvodní části listu, tzv. *proemia*.²⁹ Musíme vidět především souvislost s předcházejícím veršem 1,16 (výjimečně jsou chápány verše Řím 1,16n. jako „přechod“ mezi úvodem a teologickou částí listu Římanům³⁰).

V Řím 1,16 nacházíme Pavlovo zásadní prohlášení: „Nestydím se za evangelium. Je to Boží moc ke spáse pro každého, kdo věří: jak nejprve pro Žida, tak i pro Řeka.“ Potom (jako zdůvodnění – srov. *gar*) apoštol dodává ve v. 17: „Boží spravedlnost totiž se v něm zjevuje (apokaluptetai) z víry k víře, jak je psáno: Spravedlivý bude žít z víry.“ Hodně se diskutovalo a diskutuje o tom, jak se zde má chápat „Boží spravedlnost“ (*dikaio sunh qeou*). Snad asi nejlépe jako Boží spravedlnost, kterou Bůh vede lidi ke spáse.³¹ O této Boží spravedlnosti říká Pavel, že se zjevuje „z víry k víře“. Obrat *ek pistewj eij pistin* vyvolává některé otázky, jako např.: Na jaké východisko (*ek*) a na jaký cíl (*eij*) u *pistij* se zde myslí? Má tento výraz v obou případech stejný význam? Myslet na víru lidu Staré smlouvy a na víru v evangelium, jak to chápal Origenes (*In Ep. ad Romanos* 1,15;³² PG 14, 861), může stěží dnes někdo pokládat za rozumné. Každopádně se jedná o semitský idiom, s nímž se setkáváme už

²⁶ První *oti* je třeba chápat jako deklarativní a druhé jako kauzální. Srov. M. ZERWICK, *Der Brief an die Galater*, Düsseldorf: Patmos, 1964, s. 59.

²⁷ Pro chápání Hab 2,4 v midraši srov. H. L. STRACK a P. BILLERBECK, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, III, München: H. C. Beck, 1985 (= 1926), s. 542nn.

²⁸ Srov. H. SCHLIER, *Der Brief an die Galater*, 12. vyd., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962, s. 133n.

²⁹ Viz např. H. SCHLIER, *Der Römerbrief*, HThKNT VI, Freiburg etc.: Herder, 1977, s. 33n., a většinu komentářů a introdukcí.

³⁰ Tak např. CH. B. PUSKAS, JR., *The Letters of Paul: An Introduction*, Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 1993, s. 77.

³¹ Srov. FITZMYER, *Romans*, s. 262; SCHLIER, *Römerbrief*, s. 44 a 103n. Pro jiný názor, který vidí genitiv hlavně jako předmětový, viz M.-J. LAGRANGE, *Saint Paul: Épître aux Romains*, Paris: Gabalda, 1922, s. 19: „La justice de Dieu est donc la justice donnée par Dieu à l'homme.“

³² Text je dochován jen v lat. překladu; viz také: ORIGENES, *Commentarii in Epistulam ad Romanos*, překlad a komentář Th. Heithier(ová), Fontes Christiani, sv. 2, Freiburg: Herder, 1990, s. 134.

ve Starém zákoně, např. v Jer 9,2 nebo v Žl 84,8, a v Novém zákoně ještě 2 Kor 2,16 (srov. také 2 Kor 3,18; 4,17). H. Schlier³³ chápe tento obrat v Řím 1,17 pouze jako zesílení jednoduchého ek pistewj a nepřipouští žádný pohyb víry. Ale snad lépe můžeme vnímat toto spojení jako vyjádření pravdy, že „spása je záležitostí víry od začátku až do konce“.³⁴ Že by u prvního pistij myslel Pavel na Boží věrnost,³⁵ která potom vede člověka k víře, je sice možné (srov. Řím 3,3, kde pistij tou qeou znamená „Boží věrnost“), ale zdaleka ne jisté. Jako potvrzení je potom uveden pomocí obvyklé formule „je psáno“ (gegraptai) právě citát z Hab 2,4, který má stejnou podobu jako v Gal 3,11. Je proto logické, že i v Řím 1,17 vnímal Pavel jeho smysl stejně. Platí to jistě alespoň pro základní význam. V Řím 1,17 mohla Pavla bezprostředně vést k uvedení citátu z Habakuka formulace v předcházející větě, která obsahuje vazbu ek pistewj. Jestliže Pavel myslel na určitý pokrok víry ve věřícím, mohli bychom vidět v citování Hab 2,4 také poukaz na vytrvalost ve víře a její trvání. Tím by bylo užití Hab 2,4 v Řím 1,17 o něco bližší kontextu samotného starozákonního textu v Hab 2,4 než Gal 3,11. Ale apoštol nepochybně myslí na víru v Ježíše Krista, která vede k ospravedlnění před Bohem.

4. HAB 2,4 V LISTU ŽIDŮM

V listu Židům nacházíme citát z Hab 2,4 v 10,38. Kromě toho, že se zde jedná o citaci širší, liší se v důležité větě o spravedlivém citované znění poněkud jak od citace apoštola Pavla, tak od textu LXX: o de dikaioj mou ek pistewj zhsetai. Zájmeno mou je tedy spojeno s podmětem „spravedlivý“, tj. citace v překladu zní: „avšak můj spravedlivý bude žít z víry“ (je to vlastně stejný text, jaký má kodex A v Hab 2,4). V Žid 10,38 je však citován celý verš Hab 2,4, ale tak, že jsou přehozeny řádky, tj. první část verše je uvedena až za větou o spravedlivém, který bude žít z víry. Toto přehození činí citaci přehlednější a logičtější, protože varující podmínková věta se vztahuje jednoznačně na „spravedlivého“.³⁶ Jinak však v této části citace není žádná odchylka od textu LXX, proto by překlad mohl být stejný, jak byl uveden shora: „Když se stáhne, nemá v něm má duše zalíbení.“³⁷ V předcházejícím verši 10,37 je složený citát: jednak z Iz 26,20 „velmi krátký čas“ a jednak z Hab 2,3 „ten, který má přijít, přijde, a neopozdí se“ (oproti LXX je k participiu ercomenoi přidán člen o a u posledního slovesa je místo konjunktivu aoristu futurum s jednoduchou zápornou; LXX však už tvarem maskulina ercomenoi připravila mesiášské chápání textu). Tento rozsáhlejší citát Hab 2,3n. ukazuje, jaký význam má věta o spravedlivém z Hab 2,4 v Žid 10,38. Jde o jeho vytrvání ve víře. Zapadá to do kontextu listu Židům,

³³ Römerbrief, s. 45.

³⁴ FITZMYER, *Romans*, s. 263. F. však rozlišuje u tohoto významu ještě dvě možnosti pohledu: od začátku víry k dokonalejší víře a „skrze víru (a) za víru“ (tamtéž).

³⁵ Tak např. K. HAACKER, *Der Brief des Paulus an die Römer*, ThHKNT VI, Leipzig: Evang. Verl.-Anstalt, 1999, s. 43.

³⁶ H. HEGERMANN, *Der Brief an die Hebräer*, ThHKNT XVI, Berlin: Evang. Verl.-Anstalt, 1988, s. 220, ovšem počítá s citací z paměti, která způsobila toto přehození nevědomky.

³⁷ Některé překlady Žid 10,38 však přihlížejí ke kontextu listu, např. ČEP má: „kdo by však odpadl, v tom nenajdu zalíbení.“

který v druhé části 10. kapitoly vyzývá a povzbuzuje k vytrvalosti a varuje před odpadem.³⁸ Tuto funkci plní také věta „můj spravedlivý bude žít z víry“. Je obtížné určit, jak je třeba chápat pistij zde.³⁹ Zřejmě nejde o ospravedlňující víru, jak ji chápal Pavel v Gal 3,11 a Řím 1,17. Víra listu Židům je jistě také vírou v Boha,⁴⁰ ale jde zřejmě o křesťanskou víru, kterou je třeba uchovat přes všechny obtíže a vytrvat v ní až do konce, až k paruzii. Konotace „věrnost“ je v ní nepochybně obsažena, ale nelze ji vidět jako hlavní význam.⁴¹ Každopádně je možné říci, že chápání Hab 2,4 v Žid 10,38 je bližší původnímu smyslu ve starozákonní knize, než je tomu v užití citátu Hab 2,4 u Pavla.⁴²

5. HAB 2,4 V KUMRÁNU

V první kumránské jeskyni byl objeven text s komentářem ke knize proroka Habakuka, tzv. *pešer* (= 1QpHab). Jedná se o kožený svitek⁴³ původně asi 160 cm dlouhý, který obsahoval komentář ke dvěma prvním kapitolám knihy proroka Habakuka. Je dochováno 13 sloupců o celkové délce 141,9 cm. Vlastní text Hab 2,4 není zachován, protože spodní okraj svitku je porušen. Ale jeho hebrejská podoba je částečně poznat v rámci komentáře, který v překladu zní (1QpHab 8,1nn.): „Jeho výklad se vztahuje na všechny, kdo plní zákon v domě Judově, které Bůh zachrání z domu soudu pro jejich námahu a (pro) jejich věrnost k učiteli spravedlnosti.“⁴⁴ Tento komentář je jasným příkladem aktualizující aplikace Hab 2,4. V tom se podobá užití tohoto starozákonního textu v Novém zákoně. Ale tato aktualizace současně také ukazuje na rozdíly, především vůči Pavlově aplikaci Hab 2,4. Apoštol Pavel vztahuje Hab 2,4 na víru v Krista, která je nezbytná k ospravedlnění člověka. 1QpHab spatřuje příslib života v záchraně před soudem, Pavel však v životě s Kristem. Bližší 1QpHab je užití Hab 2,4 v Žid 10,38. Ale i tam jde nakonec o křesťanskou víru.

³⁸ Text bývá vymezen různě. Povzbuzující a varující část začíná rozhodně Žid 10,19. Někteří však vidí začátek nového oddílu v Žid 10,32 (tak např. HEGERMANN, *Hebräer*, s. 215, vyčleňuje Žid 10,32–12,29 jako třetí hlavní část listu). Ale snad je lepší pokládat Žid 10,19–39 za přípravu pro příklady víry v 11. kapitole. Srov. např. R. E. BROWN, *An Introduction to the New Testament*, New York etc.: Doubleday, 1997, s. 684 a 690.

³⁹ Srov. M. M. BOURKE, „The Epistle to the Hebrews,“ in *New Jerome Biblical Commentary*, s. 920–941, zde 939.

⁴⁰ To zdůrazňuje HEGERMANN, *Hebräer*, s. 220, s poukazem na Žid 6,1.

⁴¹ Pro „věrnost“ snad až příliš jednostranně: H.-F. WEIß (*Der Brief an die Hebräer*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, s. 550); nakonec však charakterizuje tuto pistij jako „odolávání, rezistenci (Standhalten)“ (tamtéž, s. 551).

⁴² WEIß, *Hebräer*, s. 550, dokonce zdůrazňuje, že se jedná o větší blízkost k hebrejskému textu.

⁴³ Výstižný popis vnější podoby komentáře viz např.: K. SCHUBERT a J. MAIER, *Die Qumran-Essener*, München/Basel: Reinhardt, 1982, s. 10n.

⁴⁴ Hebr. text je dostupný např.: E. LOHSE, *Texte aus Qumran: Hebräisch-deutsch*, 4. vyd., München: Kösel, 1986, s. 236. G. VERMES, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Harmondsworth: Penguin, 1998, s. 482, překládá חַיִּים jako „faith“, tj. vidí zde „víru v učitele spravedlnosti“. J. A. FITZMYER (viz též, *Qumran: Die Antwort: 101 Fragen zu den Schriften vom Toten Meer* [angl. orig.: *Responses to 101 Questions on the Dead Sea Scrolls*, Mahwa: Paulist Press, 1992], Stuttgart: Kath. Bibelwerk, 1993, s. 196) však asi právem označuje takový překlad jako „příliš křesťanský“.

6. ZÁVĚR

Apoštol Pavel a autor listu Židům využívají text z Hab 2,4 poněkud odlišným způsobem. Citaci a užití tohoto textu nelze v žádném případě hodnotit podle měřítek moderní kritické exegeze. List Židům je však v 10,38 rozhodně o něco bližší původnímu smyslu ve starozákonní knize. Ale zvláště u apoštola Pavla (Gal 3,11 i Řím 1,17) je citace Hab 2,4 pochopitelná a její užití zdůvodnitelné jen skutečností Ježíše Krista. To platí ovšem do jisté míry také o Žid 10,38, protože tam slouží Hab 2,4 k podepření výzvy k vytrvalosti ve víře, která čeká na Kristův příchod. Už rozdíl mezi masoretským textem a LXX, ale v neposlední řadě také užití Hab 2,4 v Kumránu (1QpHab 8,1–3) ukazují, že tento starozákonní text byl otevřený pro aplikaci na aktuální význam náboženského postoje i náboženské praxe. Toho dokázal využít především apoštol Pavel při obhajobě jediné cesty k ospravedlnění před Bohem na základě víry v Ježíše Krista.

Hab 2:4 in the New Testament

Key words: Old Testament; Habakkuk; New Testament; Apostle Paul; Hebrews; Qumran

Abstract: The Old Testament passage in Hab 2:4 speaking of the just man who "will live by his faithfulness" is quoted three times in the New Testament: twice by the apostle Paul (Rom 1:17 and Gal 3:11) and once in the Epistle to the Hebrews (10:38). The quotations are slightly different both from the Hebrew text and from the Septuagint (there is a difference between Paul and Hebrews, too). Paul uses Hab 2:4 as an argument for his doctrine of justification by faith in Jesus Christ. The author of Hebrews cites this passage in connection with his encouragement to endure in the Christian faith. The use of Hab 2:4 in Qumran is also very instructive. We can see in Hab 2:4 an important biblical text that was open for a deeper theological application. It was mainly the apostle Paul who was able to make use of this openness.